

ROMAN DZWONKOWSKI SAC

Lublin

[...] trzeba, żeby Kościoły lokalne,
zbierając konieczną dokumentację,
uczyniły wszystko dla zachowania pamięci tych,
którzy ponieśli męczeństwo.

J a n P a w e l II. *Tertio millennio adveniente*. nr 37

LOSY DIECEZJI TIRASPOLSKIEJ PO REWOLUCJI BOLSZEWICKIEJ. MARTYROLOGIUM DUCHOWIEŃSTWA I WIERNYCH

Jakkolwiek bibliografia publikacji poświęconych Kościołowi katolickiemu w ZSRR (1917-1991) jest już bogata¹, to jednak naukowe prace źródłowe na ten temat są jeszcze bardzo nieliczne. Te, które ukazały się do połowy lat dziewięćdziesiątych, oparte są, z konieczności, na dokumentacji z archiwów zachodnich². Najważniejsze w tym względzie źródła, pozostające w archiwach byłego ZSRR, były bowiem niedostępne. Dopiero ostatnio ukazały się, w Rosji i w Polsce, pierwsze publikacje wykorzystujące te właśnie źródła³. Diecezja tiraspolska, której 150 rocznica powstania minęła

¹ Por. R. D z w o n k o w s k i SAC, *Stan badań nad historią Kościoła i życiem religijnym katolików obrządku łacińskiego w ZSRR (1917-1990)*, [w:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, pod red. H. Kubiak [i in.], Wrocław 1992, s. 103-118.

² Istnieją w zasadzie tylko dwie poważne tego rodzaju prace. Są to: A. W e n g e r, *Rome et Moscou 1900-1950*, Paris 1987; W. R o o d, *Rom und Moskau. Der heilige Stuhl und Russland bzw. die Sowjetunion von der Oktoberrevolution 1917 bis zum 1. Dezember 1989*, Altenberge 1993. Do tego rodzaju studiów należy także, dotycząca w dużej mierze dziejów Kościoła w Rosji Sowieckiej, książka H. Stehlego pt. *Geheimdiplomatie im Vatican. Die Päpste und die Kommunisten*, Zürich 1993 (wyd. polskie – *Tajna dyplomacja Watykanu. Papięstwo wobec komunizmu (1917-1991)*), tł. R. Drecki. M. Struczyński, Warszawa 1993).

³ Pierwszą jest pionierskie opracowanie I. Osipowej pt. „*W jazwach swoich sokroj*

w 1998 r., należy do uprzywilejowanych, gdy chodzi o poświęcone jej prace historyczne. Najważniejsza jest nadal, jak się wydaje, obszerna i bardzo szczegółowa rozprawa J. Schnurra pt. *Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen. Katholischer Teil. Aus Vergangenheit und Gegenwart des Katholizismus in Russland*⁴ Duża jej część poświęcona została dziejom diecezji tiraspolskiej po 1917 r. Autor tego niezwykle solidnego opracowania nie mógł jednak korzystać ze źródeł archiwalnych w byłym ZSRR. Dlatego jej historia w okresie istnienia tego państwa została zaledwie zarysowana⁵ Ponieważ obecnie dostępne stały się, przynajmniej częściowo, całkiem nowe i nie znane dotychczas źródła dotyczące losów wspomnianej diecezji i losów duchowieństwa, warto podjąć próbę ich choćby wstępnego naszkicowania.

I. DIECEZJA TIRASPOLSKA PO REWOLUCJI BOLSZEWICKIEJ

1. NIEKTÓRE DANE LICZBOWE

Diecezja znana jako tiraspolska powstała na podstawie konkordatu zawartego przez Rosję ze Stolicą Apostolską w 1847 r. i bulli papieskiej *Universalis Ecclesiae cura* z 3 VII 1848 r. Jej terytorium obejmowało południowe prowincje Rosji, Krym, Gruzję i Kaukaz, gubernię saratowską i Besarabię. Siedzibą nowej diecezji miał być Chersoń nad Morzem Czarnym, lecz po kilku latach (1852) została ona przeniesiona do Tiraspolu na Dniestrze, co wyjaśnia pochodzenie jej nazwy. Wkrótce jednak jej siedzibą stał się Saratow nad Wołgą. Dlatego określana bywa niekiedy jako „saratowska”⁶ Jej

mienia... *Gonienija na Katoliczeskiju Cerkow w SSSR. Po matieriałam sledstwiennych i tagiernych dieł.* Moskwa 1996. Ukazało się ono także w języku włoskim pt. *Se il mondo vi odia.... Martiri per la fede nel regime sovietico.* R. C. Edizioni La Casa di Matriona 1997 Jest ono bardzo cennym przyczynkiem źródłowym. W tym samym roku ukazała się praca niżej podpisanego pt. *Kościół katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii,* Lublin 1997 Tej samej problematyki dotyczy inna moja praca – *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium,* Lublin 1998.

⁴ Stuttgart 1980² Tamże bibliografia dotycząca diecezji tiraspolskiej.

⁵ Pośrednio ukazuje ją również ta część książki, która zawiera biogramy księży tej diecezji, pozostających w ZSRR w okresie międzywojennym (por. s. 303-383).

⁶ Por. ks. B. K u m o r, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918),* Kraków 1980, s. 199 n.

terytoria zostały wydzielone, poza Besarabią, z archidiecezji mohylewskiej i do niej, jako jedynej archidiecezji w imperium carskim, należała diecezja tiraspolska. Większość wiernych stanowili w niej od początku dawni koloniści niemieccy, osadzeni na Powołżu w 2. poł. XVIII w., oraz ich kolejne generacje. Tylko w latach 1764-1767 znalazło się tam 30 tys. Niemców. Utworzyli oni wówczas ponad 100 osiedli⁷

W 1919 r., przed rozpoczęciem procesu zniszczenia Kościoła katolickiego w ZSRR, jakie dokonało się w latach dwudziestych i trzydziestych, diecezja tiraspolska liczyła 368 680 tys. wiernych. W liczbie tej 228 680 (62%) osób stanowili Niemcy, a 114 172 (30%) Polacy. Na pozostałą, niewielką już część składali się Litwini (2,2%), Gruzini obrządku łacińskiego (1,9%), Czesi (1,7%), Francuzi (2184 osoby), Włosi (1776 osób), Chaldejczycy (300 osób) i Rosjanie (200 osób)⁸ Każda grupa wiernych miała duszpasterzy swojej narodowości. Księża niemieckich w 1919 r. było 132 (73%), polskich – 28 (15%), a gruzińskich – 10 (5,6%). Pozostałe 5,5% stanowili księża narodowości litewskiej, francuskiej, rosyjskiej, włoskiej i chaldejskiej. Diecezja liczyła 136 parafii, 158 kościołów parafialnych i filialnych oraz 103 oratoria i kaplice. W Seminarium Duchownym diecezji, w 1918 r. przeniesionym do Odessy, było w 1919 r. 29 alumnów i 6 profesorów⁹ Istniało ono tam jeszcze oficjalnie do 1924 r. i było najdłużej oficjalnie działającym po rewolucji bolszewickiej katolickim seminarium duchownym w ZSRR.

W styczniu 1920 r. ordynariusz diecezji bp Joseph A. Kessler (1862-1933), zagrożony aresztowaniem i wyrokiem śmierci za ogłoszenie ekskomuniki na wszystkich, którzy sprzyjają bolszewikom, opuścił jej tereny pozostające pod władzą sowiecką¹⁰ Odtąd poszczególnymi jej częściami zarządzali wyznaczeni przez niego wikariusze generalni. Na terenie diecezji pozostał jedynie emerytowany od 1902 r. bp Anton J. Zerr (1849-1933)¹¹ Nie wykonywał on żadnych funkcji administracyjnych i jurysdykcyjnych, odegrał jednak ważną rolę duszpasterską, udzielając potajemnie, w latach 1920-1926, a być może i później, święceń kapłańskich kilkunastu – przygotowanym do nich w sposób konspiracyjny – alumnom narodo-

⁷ Szerzej na temat powstania tej diecezji zob. S c h n u r r, dz. cyt., s. 44-50.

⁸ Por. *Directorium Cultus Officii Divini in Dioecesi Tiraspolensi Anno Domini 1919*, Odessae 1919, s. 111.

⁹ Istniało one przy ul. Kondratenko 23 (por. tamże, s. 106, 112). Cenne źródłowo są listy alumnów zamieszczane w *Directorium* z lat 1917-1919.

¹⁰ Por. D z w o n k o w s k i SAC, *Losy duchowieństwa [...]*, s. 287 n.

¹¹ Por. tamże, s. 529; D z w o n k o w s k i SAC, *Kościół katolicki [...]*, s. 143-146.

wości niemieckiej i polskiej¹² Dokumentacja zawarta w wymienionej pracy J. Schnurra świadczy o tym, że w porównaniu z innymi terenami ZSRR struktury duszpasterskie w postaci parafii trwały najdłużej na terenie diecezji tiraspolskiej.

2. KONSEKWENCJE USTAWODAWSTWA SOWIECKIEGO

Jak wiadomo, władze Rosji sowieckiej postawiły sobie za cel stworzenie nie mającego precedensu w historii państwa komunistycznego. Własność prywatna i wierzenia religijne uznane zostały – jako podstawy dawnego porządku – za największe przeszkody w zbudowaniu nowego ustroju. W celu ich likwidacji główni ideolodzy komunizmu, z Leninem na czele, zalecili stosowanie bez ograniczeń terroru na masową skalę¹³

Aktami prawnymi z 1918 i z 1922 r., dotyczącymi Cerkwi oraz wszystkich innych Kościołów i wyznań, władze sowieckie rozwiązały dotychczasowe parafie, instytucje i stowarzyszenia religijne. Posiadana przez nie własność została upaństwowiona, w tym wszelkiego rodzaju świątynie. Warunkiem powstania legalnych gmin religijnych była ich rejestracja przez władze państwowe na zasadach przez nie określonych. W ich skład nie mogli wchodzić kapłani. Warunkiem korzystania z posiadanych dotychczas świątyń było ich wydzierżawienie od państwa przez zarejestrowaną gminę religijną za opłatą dowolnie określoną przez władze. Warunki korzystania ze świątyń miały na celu doprowadzenie do ich zamknięcia. Surowo zabronione zostało nie tylko nauczanie religii dzieci i młodzieży do lat 18, lecz także branie przez nią udziału w życiu religijnym.

Nowe, zarejestrowane gminy religijne nie miały prawa do posiadania jakiegokolwiek własności i zostały całkowicie podporządkowane dzierżącej nieograniczoną władzę policji politycznej. Policja ta nosiła kolejno – złowrogie dla wszystkich – nazwy: Cze-ka (WCzK)¹⁴, GPU (OGPU)¹⁵

¹² Por. D z w o n k o w s k i SAC, *Kościół katolicki* [...], s. 146.

¹³ Por. tamże, s. 59-62; R. C o n q u e s t, *Wielki terror*, tł. [z jęz. fr.] W Jeżewski, Warszawa 1998, passim.

¹⁴ Cze-ka – Czriezwyczajnaja komissija po borbie s kontrrewolucyjej i sabotażom; WczK – Wsierossijskaja czriezwyczajnaja komissija po borbie s kontrrewolucyjej i sabotażom – Ogólnorosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem. Istniała w latach 1917-1922, przemianowana na GPU.

¹⁵ GPU – Gosudarstwiennoje političeskoje uprawlenije – Państwowy Zarząd Polityczny

NKWD¹⁶ i zapisała się w historii ZSRR niestęchanie krwawymi zgłoskami. Liczbę jej ofiar ocenia się na kilkadziesiąt milionów¹⁷ Działalność władz zmierzała bezwzględnie i wszelkimi metodami do likwidacji całej widzialnej struktury Kościoła katolickiego. Cel ten został osiągnięty w końcu lat trzydziestych. Ważnym narzędziem w walce z religią i Kościołem katolickim stał się, obok wspomnianej policji politycznej, założony w 1925 r. przez Jemieliana Jarosławskiego (1878-1943)¹⁸ Związek Wojujących Bezbożników.

Od 1918 r. niemal do połowy lat dwudziestych w Petersburgu oraz na Białorusi i Ukrainie hierarchia katolicka, duszpasterze i wierni, których większość stanowili Polacy, podejmowali cały szereg prób obrony pewnych swobód religijnych, świątyń, biskupów i kapłanów¹⁹ W jakim stopniu zjawisko to wystąpiło na terenie diecezji tiraspolskiej, szczególnie w istniejącej od 1924 r. Autonomicznej Socjalistycznej Sowieckiej Republice Niemców Powołża (ASSRNP), wzorowo przez ludność niemiecką zorganizowanej, dokładnie w tej chwili nie wiadomo. Z dostępnych już, choć niepełnych jeszcze źródeł znane są jedynie próby umocnienia życia religijnego przez tworzenie katolickich organizacji religijnych oraz niesienia pomocy ludności niemieckiej w czasie głodu na początku lat dwudziestych i później przez konspiracyjną działalność charytatywną.

3. KATOLICKIE ORGANIZACJE NIEMIECKIE

W Rosji carskiej ludność niemiecka stanowiła jedną z największych grup narodowościowych – w 1914 r. liczyła 2,4 mln osób²⁰ Po abdykacji cara Mikołaja II w marcu 1917 r. Rząd Tymczasowy przyznał prawa do zrzeszania się wszystkim mieszkańcom Rosji. Wykorzystując je, Niemcy w tym samym roku utworzyli Komitet Centralny Niemców Powołża, Komitet Cen-

(1923-1934). Kontynuacja Cze-ki; OGPU – Objedinionnoje gosudarstwiennoje političeskoje uprawlenie – Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny.

¹⁶ NKWD – Narodnyj komissariat wnutriennich dzieł – Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych. Istniał od czerwca 1934 r. do 1946 r. jako kontynuacja GPU.

¹⁷ Por. C o n q u e s t, dz. cyt., s. 535 n.

¹⁸ Właściwie: Miniej Izrailewicz Gubelman. Był członkiem KC KPZS (Komitet Centralny Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego) i przyjacielelem Lenina.

¹⁹ Por. D z w o n k o w s k i SAC, *Kościół katolicki* [...], s. 109-160.

²⁰ Por. M. S c h r e i n e r, *Rapport sur la situation de la minorité allemande dans l'ex-Union Soviétique*, Council of Europe, Parliamentary Assambly, Doc. 7172, 14 Octobre 1994, FDOC172, 14031310948F (tekst powielany), s. 7.

tralny Niemców Rosji Południowej w Odessie oraz podobne komitety w Sławgorodzie i w Tyflisie (Tbilisi) w Gruzji. Już w 1918 r. powstał Autonomiczny Rejon Niemiecki nad Wołgą.

Mało jeszcze znaną próbą wykorzystania dla umocnienia życia religijnego skupisk niemieckich krótkiego okresu swobody po upadku caratu, dość szybko zresztą bezwzględnie zlikwidowaną przez władze sowieckie, było założenie na terenie diecezji tiraspońskiej dla niemieckiej ludności katolickiej w Rosji dwóch organizacji religijnych: Narodowego Związku Katolickiego Niemców na Powołżu (Volksverein) dla dorosłych i analogicznego związku dla młodzieży (Jugendverein)²¹ Na terenie trzech guberni: saratowskiej, samarskiej i jekaterinosławskiej istniało 45 parafii, do których w 1917 r. należało ponad 162 tys. wiernych²² Były one terenem działalności obu związków.

Wspomniane organizacje religijne powołano do życia już w 1917 r. w miasteczku Seelman (Rownoje) w guberni samarskiej podczas zjazdu tam Niemców-katolików Powołża²³ Ich organizatorami i późniejszymi kierownikami było kilkunastu księży z diecezji tiraspońskiej, wśród których szczególnie wyróżnili się: Augustyn Baumtrog (1883-1937), późniejszy administrator apostolski Powołża (ASSRNP), Alois Kappes (1886-1937)²⁴, Nikolaus Kraft (1875-1921)²⁵, Gotlieb Beratz (1871-1921)²⁶, Adam Belendir (1889-1937)²⁷, Josef Beilmann (1873 – † po 1934), Peter Riedel (1889-1937)²⁸, Martin Fiks (1883-1937)²⁹, Aleksander Dornhoff (1891-

²¹ Por. O s i p o w a, dz. cyt., s. 96, s. 68-81.

²² Por. *Directorium Cultus Divini et Missae sacrificii utriusque cleri Dioecesis Tiraspolensis Anno Domini 1917*, Saratoviae 1917, s. 19-36.

²³ Dane na temat powstania i losów organizacji pochodzą z akt śledczych kilku księży niemieckich kierujących nimi, aresztowanych w latach 1926-1929. Por. Centralnyj Archiw Fiedieratywnoj Służby Biezopastnosti Rossijskoj Fiedieracyi, Sledstwiennyje Akty Niemcew Priwołżańskich – Centralne Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, Akta Śledcze Niemców Nadwołżańskich (dalej cyt.: CAFSBRFNN), Narodowy Związek Katolicki Niemców na Powołżu, Akta w zbiorach I. Osipowej (członkini moskiewskiego oddziału Stowarzyszenia MEMORIAŁ).

²⁴ Rozstrzelany w łagrze na Sołówkach 1 XI 1937 r. Podane tu daty śmierci ustalone w badaniach autora. Por. *Losy duchowieństwa [...]*, passim.

²⁵ Rozstrzelany w 1921 r. w Mariental wraz z 270 osobami samoobrony przed bolszewikami w tej miejscowości. Por. S c h n u r r, dz. cyt., s. 357. Por. także: CAFSBRFNN Narodowy Związek Katolicki Niemców na Powołżu, Akta w zbiorach I. Osipowej.

²⁶ Rozstrzelany przez wojska bolszewickie w 1921 r.

²⁷ Rozstrzelany w łagrze na Sołówkach 3 XI 1937 r.

²⁸ Rozstrzelany w łagrze na Sołówkach 3 XI 1937 r.

1937)³⁰, Leonard Eberle (1870-1931?), Franz Rau (1888-1937)³¹, Andreas Schönbergher (1885-1937)³² i Peter Weigl (1892-1937)³³. Ten ostatni był głównym organizatorem Jugendvereinu. Obydwa związki miały na celu umacnianie życia religijnego katolickich społeczności niemieckich, zagrożonego przez antyreligijną ideologię bolszewicką.

Volskverein rozpoczął wydawanie własnego organu prasowego „Deutsche Stimme”, którego redaktorem był wspomniany ks. A. Baumtrog, autor broszury pt. *Socjalizm s toczki zrieniya obszczestwiennoj, chazjastwiennoj i rieligioznoj* (bmrw. – *Socjalizm z punktu widzenia społecznego, gospodarczego i religijnego*). Nawoływał w niej do walki z komunizmem i zapowiadał zwycięstwo nad nim idei chrześcijańskiej. Zasięg i formy działalności obydwu organizacji nie są dotychczas bliżej znane, a dane na ten temat pochodzą, jak na razie, z akt procesowych wyżej wymienionych księży oraz innych osób aresztowanych w 1930 r. i oskarżonych o kierowanie nimi w celach kontrrewolucyjnych. Aresztowanych zostało wówczas w związku z tym 20 księży oraz duża grupa wiernych z różnych parafii na Powołżu. Ważniejsze osoby więzione były w Moskwie na Butyrkach, inne w Saratowie. Wszyscy zostali oskarżeni o przynależność do faszystowskiej kontrrewolucyjnej organizacji Niemców Powołża. Jej celem, według aktu oskarżenia, miało być prowadzenie działalności szpiegowskiej na rzecz Niemiec i Watykanu, akcje terrorystyczne i dywersyjne dla obalenia władzy sowieckiej. Sądzonych było 37 osób, w tym 20 księży³⁴. Proces odbył się w Moskwie w 1930 r. i oskarżeni skazani zostali na wieloletnie roboty przymusowe w łagrach. Wspomniane organizacje miały być zasadniczo, według oficjalnego określenia, „rozgromione” już w 1919 r. Wiadomo jednak, że w ukryciu istniały one przez pewien czas nadal.

4. UKRYTA DZIAŁALNOŚĆ CHARYTATYWNA

W czasie wspomnianego procesu wymienione organizacje przedstawione zostały jako stworzone wyłącznie w celu walki przeciwko zniechwalonej

²⁹ Rozstrzelany w łagrze na Sołówkach 8 XII 1937 r.

³⁰ Rozstrzelany w łagrze na Sołówkach 1 XI 1937 r.

³¹ Rozstrzelany w łagrze na Sołówkach 3 XI 1937 r.

³² Rozstrzelany w łagrze na Sołówkach 3 XI 1937 r.

³³ Rozstrzelany w łagrze na Sołówkach 3 XI 1937 r.

³⁴ Por. O s i p o w a, dz. cyt., s. 73.

przez duchowieństwo władzy sowieckiej i obalenia jej przy użyciu wszelkich środków, łącznie z walką zbrojną, w której księża ci mieli uczestniczyć. Postawione zarzuty miały charakter typowy dla wszystkich procesów przeciwko duchowieństwu katolickiemu różnych narodowości i w żadnym wypadku nie mogą być traktowane jako wiarygodne, gdy chodzi o cele i formy działania przypisywane organizacjom. Interesujące są natomiast i cenne poznawczo zawarte w aktach procesu wiadomości o tym, że wymieniani księża podjęli, pomimo zagrożenia fatalnymi dla nich konsekwencjami osobistymi, działalność charytatywną na szeroką skalę w związku z panującym na początku lat dwudziestych straszliwym głodem na południu Rosji i na Kaukazie. Niektórzy z nich, jak wynika z akt procesowych, nawiązali kontakty osobiste z takimi organizacjami charytatywnymi w Niemczech, jak Caritas, Fürsorge i Niemiecki Czerwony Krzyż, od których otrzymywali pomoc pieniężną i konspiracyjnie rozdzielali ją głodującym. W celu zdobycia na nią środków niektórzy z nich udawali się nawet potajemnie za granicę, co w tym okresie było jeszcze możliwe. Na przykład ks. A. Kappes w 1922 r. nielegalnie przekroczył granicę sowiecką, by udać się do Niemiec i USA, gdzie zebrał znaczne sumy pieniędzy na rzecz głodujących w ZSRR Niemców. W 1924 r. w ten sam sposób udał się ponownie do Niemiec i do Rzymu³⁵ Podczas wspomnianego wyżej procesu wyjazdu te zostały potraktowane jako rzekomo antysowiecka działalność szpiegowska pod kierunkiem Watykanu oraz innych, wrogich wobec ZSRR ośrodków zagranicznych i nacjonalistycznych organizacji niemieckich. Podczas zbiorowego procesu księży niemieckich w Odessie, który odbył się w 1935 r. (określanego jako „Tauberg i inni”), ks. Anton Hoffman (1898-?), oskarżony został o nielegalne dysponowanie funduszami otrzymanymi z zagranicy dla głodujących księży i skazany na 10 lat łagrów³⁶

Warto przytoczyć charakterystyczne oskarżenia polityczne księży w grupowym procesie kilkunastu księży niemieckich w Moskwie z 1930 r., dotyczącym działalności Narodowego Związku Katolickiego Niemców na

³⁵ Według zeznania w śledztwie ks. Kappes podczas swojego pobytu w Rzymie złożył na ręce pap. Piusa XI memoriał zawierający cztery rozdziały. Dotyczyły one Kościoła katolickiego, szkół, duchowieństwa i społeczeństwa. Memoriał z jednej strony ukazywał represje wobec Kościoła i ludności niemieckiej, z drugiej natomiast zwracał uwagę na aktywną postawę duchowieństwa walczącego o prawa religijne ludności. Papież miał pochwalić tę postawę duchowieństwa w obronie religii i Kościoła, obiecał swoją pomoc i udzielił błogosławieństwa (tamże, s. 75).

³⁶ Por. D z w o n k o w s k i SAC, *Losy duchowieństwa* [...], s. 249.

Powołzu (Volskverein). Ks. A. Schönberger (1885-1937) oskarżony został o to, że należał do grupy księży, którzy: 1) będąc członkami kontrrewolucyjnej organizacji księży uczestniczyli w nielegalnych zebraniach, gdzie wypracowywano plany kontrrewolucyjnych akcji przeciw sowieckiej władzy na podstawie wytycznych otrzymywanych z Watykanu i niemieckich nacjonalistyczno-religijnych organizacji Caritas i Fürsorge; 2) na podstawie wytycznych otrzymywanych od Baumtroga, Kappesa i kierowniczej czwórki prowadzili codzienną działalność kontrrewolucyjną w koloniach niemieckich, bojkotując obowiązkowe dostawy zboża dla państwa oraz ściąganie podatków, kolektywizację oraz inne przedsięwzięcia władzy sowieckiej; 3) na podstawie dyrektyw i wytycznych wyżej wskazanych organizacji w ścisłym porozumieniu z sobą prowadzili działalność polegającą na wychowywaniu niemieckiej ludności w duchu antysowieckim; przeciwdziałali wdrażaniu sowiecko-partyjnych dyrektyw w niemieckich koloniach, zastępując je narodowo-religijnym i państwowo-niemieckim wpływem; skupiali i organizowali wokół siebie kułactwo dla aktywnych działań przeciw sowieckiej władzy i brali aktywny udział w przygotowywaniu powstańczego ruchu i masowych kontrrewolucyjnych wystąpień niemieckich kolonistów Powołża; 4) brali udział w działalności szpiegowskiej, co wyrażało się w zbieraniu ekonomicznych i politycznych informacji według wytycznych Baumtroga i przekazywaniu ich jemu; 5) Riedel i Schönberger byli ponadto organizatorami, inspiratorami i uczestnikami powstańczych band w latach 1918-1920, biorąc udział w rozstrzeliwaniu czerwonoarmiejców, sowieckich robotników i robotników-komunistów³⁷

Ks. Alois Schönfeld (1873-1938) z Kijowa na procesie 14 V 1936 r. został skazany na 5 lat łagrów, m.in. za organizowanie nielegalnych funduszy pomocy dla osób represjonowanych przez władzę sowiecką³⁸. Niektórzy z wymienionych księży zmarli w łagrach, większość została rozstrzelana pod koniec lat trzydziestych. Nie są to dane wyczerpujące.

³⁷ Por. CAFSBRFNN. 20 IV 1931 r., na podstawie oskarżenia z § 58-2, 58-4, 58-6, 58-10 Kodeksu Karnego (KK) Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Sowieckiej Republiki (RSFSR), ks. A. Schönberger został skazany na karę śmierci z zamianą na 10 lat łagrów, licząc od daty 18 VIII 1930 r. 9 X 1937 r. został w łagrze na Sołówkach aresztowany, skazany na śmierć i trzy tygodnie później, jak już wspomniano, rozstrzelany. Analogiczne oskarżenia postawiono innym i podobne były ich losy. Oskarżenia nie były udowodnione i służyły podwyższaniu wyroków. Por. także: O s i p o w a, dz. cyt., s. 80 n.

³⁸ Por. D z w o n k o w s k i SAC, *Losy duchowieństwa* [...], s. 430 n.

5. LOSY DIECEZJI TIRASPOLSKIEJ PO 1926 ROKU

Już w pierwszej połowie lat dwudziestych, w wyniku uwięzienia lub wydaleń, praktycznie przestała istnieć katolicka hierarchia kościelna w ZSRR. W tej sytuacji pap. Pius XI podjął w 1926 r. decyzję dokonania podziału archidiecezji mohylewskiej na kilkanaście administratur apostolskich i tajnego mianowania administratorów apostolskich. Miało to na celu zapewnienie lepszej opieki duszpasterskiej i umocnienie życia religijnego. Wykonawcą tych decyzji był tajny delegat papieża do Rosji – bp Michel d’Herbigny (1880-1957), który w 1926 r., dzięki poparciu dyplomacji francuskiej, dwukrotnie mógł odwiedzić ZSRR³⁹. Obok wspomnianych nominacji dokonał także czterech konspiracyjnych konsekracji biskupich⁴⁰. Diecezja tiraspolska podzielona została na cztery następujące administratury apostolskie:

1. P o ł u d n i o w a R o s j a i U k r a i n a. Jej administratorem z siedzibą w Odessie mianowany został ks. Aleksander Frison, potajemnie konsekrowany w Moskwie 10 VI 1926 r. jako tytularny biskup Limiry

2. C e n t r a l n a R o s j a – P o w o ł ż e. Administratorem z siedzibą w Saratowie mianowany został 26 V 1926 r. ks. Augustyn Baumtrog.

3. P ó ł n o c n y K a u k a z. Administratorem z siedzibą w Piatigorsku mianowany został 23 V 1926 r. ks. Johannes Roth (1881-1938).

4. G r u z j a. Nominację na zastępcę administratora z siedzibą w Tbilisi otrzymał w 1926 r. *ad interim* (czasowo) ks. Stefan Demurow (1887-1938).

Podobnie jak gdzie indziej, tak i na terenie diecezji tiraspolskiej działania te nie mogły przynieść i nie przyniosły zamierzonych rezultatów, gdyż administratorzy wobec drastycznych ograniczeń swobody poruszania się nie byli w stanie wypełniać swych nowych obowiązków. Wszyscy też zostali niebawem aresztowani.

Bp Aleksander Frison, administrator apostolski dla południowo-zachodniej części diecezji tiraspolskiej, mający rezydować w Odessie, otrzymał nakaz

³⁹ Por. W e n g e r, dz. cyt., s. 257 n.

⁴⁰ Konsekrowani zostali: 21 IV 1926 r. – ks. Pie-Éugène Neveu (1877-1946), administrator apostolski w Moskwie; 4 V 1926 r. – ks. Bolesław Słokans (1893-1981), administrator apostolski w Mohylewie na Białorusi; 10 V 1926 r. – ks. Aleksander Frison (1873-1937); 13 VIII 1926 r. – ks. Antoni Malecki (1861-1935), administrator apostolski w Leningradzie. Por. W e n g e r, dz. cyt., s. 257 n.

zamieszkania w Symferopolu na Krymie, co go odcinało od miejsca poleconej mu rezydencji i wiernych w rejonie Odessy. Mieszkał przy ul. Gorkiego 24 m. 14. Jesienią 1929 r. został aresztowany pod zarzutem nielegalnego wyświęcenia na biskupa i rzekomego udzielania pomocy wojskom białogwardyjskim. Zwolniony w 1931 r., pozostawał pod nieustanną i ścisłą inwigilacją GPU. W Symferopolu cieszył się dużym uznaniem miejscowych katolików polskich. W 1933 r. został ponownie aresztowany i oskarżony o nielegalne dopuszczanie nieletnich do służby liturgicznej oraz ich deprawację (na prośbę rodziców zgodził się na to, by chłopiec zapalił świece przy katafalku podczas nabożeństwa za zmarłych i przygotował kadzielnicę). Na pewien czas zwolniony, został ponownie – razem ze swoją matką i siostrzenicą – aresztowany 10 X 1935 r. pod zarzutem prowadzenia działalności szpiegowskiej na rzecz Niemiec. Podstawą oskarżenia było znalezienie w jego mieszkaniu podczas rewizji kilku dolarów, co potraktowano jako zapłatę za czynności szpiegowskie. Był przetrzymywany w piwnicach więzienia w Symferopolu. Cierpiał z powodu choroby oczu i bardzo osłabionego wzroku. W wyniku procesu w dniach 11-17 IX 1936 r., przy drzwiach zamkniętych, na podstawie oskarżenia o przestępstwa polityczne przewidziane w art. 58-4 i 54-11 KK RSFSR został skazany na śmierć przez rozstrzelanie. 10 IV 1937 r. Specjalne Kolegium Sądu Najwyższego RSFSR zatwierdziło ten wyrok. 20 VI 1937 r. został rozstrzelany w więzieniu na Butyrkach w Moskwie. Nie był więziony w łagrze na Sołówkach, jak podają niektóre informacje dotyczące jego osoby. Wymieniana jest także nieco inna, niedokładna data śmierci.

Ks. A. Baumtrog, administrator apostolski Powołża, po raz ostatni aresztowany został 13 VIII 1930 r. w Piatigorsku razem z 27 innymi księżmi niemieckimi. Przebywał w więzieniu OGPU na Butyrkach w Moskwie. Sądzony był w sprawie działalności uznanego za antysowiecki Narodowego Związku Katolickiego Niemców na Powołżu (Volksverein), zorganizowanego w 1917 r. przez grupę księży i świeckich. Uważany był za jednego z jego głównych współorganizatorów i kierowników. W czasie śledztwa oskarżony został o to, że: a) poczynając od 1917 r., prowadził aktywną walkę z władzą sowiecką; organizował kontrrewolucjonistów w Katolickim Związku Narodowym, którym osobiście kierował, występował w publikacjach prasowych oraz innych z wezwaniami do walki przeciwko bolszewikom; organizował wokół siebie kontrrewolucyjne duchowieństwo katolickie i zachęcał je do tworzenia oddziałów powstańczych i ośrodków politycznych, jak również białogwardyjskich armii, walczących z władzą sowiecką; b) był organizatorem i kierownikiem-ideologiem zlikwidowanej organizacji katolickiego duchowień-

stwa; otrzymywał dla prowadzenia kontrrewolucyjnej działalności dyrektywy, wskazówki i pieniądze z zagranicy, od papieża i niemieckich faszystowskich i religijnych organizacji; wchodził do kierowniczej czwórki kontrrewolucyjnych organizacji; c) prowadził szpiegowską działalność na rzecz Niemiec i Watykanu, zbierając ekonomiczne, polityczne i wojskowe informacje; równocześnie dawał wskazówki członkom kontrrewolucyjnych organizacji co do prowadzenia działalności szpiegowskiej i zbierał od nich uzyskane materiały szpiegowskie dla przekazania ich do Niemiec i do Watykanu; d) brał bezpośredni i aktywny udział w organizowaniu akcji powstańczej i kontrrewolucyjnych masowych wystąpień w niemieckich koloniach Połowa; dawał wytyczne księżom, członkom kontrrewolucyjnych organizacji dla planowych przygotowań do powstania przez systematyczne, antysowieckie urabianie kułackiej i zamożnej części ludności niemieckiej, wykorzystując jej religijne i nacjonalistyczne przesady; e) prowadził systematyczną robotę dla organizacji emigranckiego ruchu niemieckich kolonistów; urządzał w swoim mieszkaniu nielegalne zebrania w celu otrzymania poparcia w sprawie emigracji; nawiązał bliższe stosunki z ambasadą niemiecką w Moskwie i szpiegiem Metzgerem. Do zarzucanych mu przestępstw Baumtrog przyznał się częściowo, ale obciążały go zeznania Kappesa, Paula, Riedela i Achmana. Na podstawie oskarżenia z art. 58-2, 58-4, 58-6, 58-10 oraz 68-6 KK RSFSR w zbiorowym procesie dwunastu księży niemieckich został 20 IV 1931 r. skazany na śmierć z zamianą tego wyroku na 10 lat łagrów, licząc od 18 VIII 1930 r. Według pisma Wydziału Konsularnego Ambasady RP w Moskwie z 28 VII 1938 r. do MSZ zmarł w łagrze na Sołówkach w marcu 1937 r.

Ks. Johannes Roth był jednym z dwóch polecanych przez Stolicę Apostolską kandydatów do nie zrealizowanej konsekracji biskupiej (obok ks. A. Baumtroga). Aresztowany został w sierpniu 1930 r. w Piatigorsku. W następnym roku kolegium OGPU skazało go na trzy lata zsyłki do Kazachstanu na podstawie oskarżenia z art. 58-6 i 58-10 KK RSFSR. Według listy 33 księży niemieckich z 26 V 1931 r., ustalonej przez ambasadę niemiecką w Moskwie i bpa P. E. Neveu (1877-1946) w Moskwie, był więziony w łagrze pod Murmańskiem. W 1936 r. został ponownie aresztowany przez agentów NKWD w Woroszyłowie z oskarżenia na podstawie art. 169 cz. 1 i 122-16 KK RSFSR. W uzasadnieniu aresztowania, datowanym 17 VIII 1937 r., oskarżony został o to, że prowadził kontrrewolucyjną i faszystowską robotę w celu osłabienia władzy ZSRR. Wojenny Trybunał Północno-Kaukaskiego Okręgu Wojskowego na rozprawie 1-2 XI 1937 r. skazał go, na podstawie art. 58-6 KK ZSRR, na karę śmierci przez roz-

strzelanie i konfiskatę mienia. Wyrok został wykonany 17 I 1938 r. Nie mają podstaw informacje podane w 1930 r. przez różne czasopisma kościelne w Polsce, że został rozstrzelany w Leningradzie w październiku 1930 r. razem z siedemnastoma innymi księżmi katolickimi. 27 V 1958 r. Wojskowe Kolegium Sądu Najwyższego ZSRR uchyliło, jako bezpodstawny, wyrok Wojennego Trybunału Północno-Kaukaskiego Okręgu Wojskowego z 1-2 XI 1937 r., tym samym rehabilitując ks. J. Rotha⁴¹

Ks. Stefan Demurów, mianowany zastępcą administratora apostolskiego dla Tyflisu i Gruzji, został, po szeregu represji, 14 XI 1937 r. aresztowany i oskarżony z art. 68 KK Azarbejdżańskiej SSR o prowadzenie szpiegowsko-wywiadowczej działalności na korzyść mocarstw zagranicznych. Postanowieniem kolegium NKWD i prokuratora generalnego ZSRR z 11 II 1938 r. skazano go na śmierć przez rozstrzelanie. Rozstrzelany został w nocy 23/24 II 1938 r. Według informacji Wydziału Konsularnego Ambasady RP w Moskwie dla polskiego MSZ z 28 VI 1938 r. miał przebywać w łagrze lub na zesłaniu w Karagandzie, co jest mylną informacją.

Stan prawny diecezji tiraspolskiej pozostaje nadal, o ile wiadomo, na etapie z lat dwudziestych. Zarysowane tu losy administratorów apostolskich diecezji tiraspolskiej mogą stanowić wstęp do kolejnego tematu tego szkicu – martyrologium jej duchowieństwa i wiernych.

II. MARTYROLOGIUM DUCHOWIEŃSTWA I WIERNYCH

Proces prześladowań za wyznawanie wiary w Boga objął w ZSRR miliony ludzi wszystkich wyznań i religii. Pełne ukazanie jego zasięgu nie jest w ogóle możliwe. Kościół katolicki stał się, z różnych powodów zresztą, przedmiotem szczególnie bezwzględnych represji. Dowodem tego może być fakt, że w ciągu 20 lat od chwili powstania ZSRR cała jego widzialna struktura w postaci diecezji, gmin religijnych i świątyń, hierarchii i duszpasterzy przestała istnieć poza dwoma kościołami – w Moskwie i Leningradzie⁴²

⁴¹ Por. D z w o n k o w s k i SAC, *Losy duchowieństwa* [...], s. 414. Tamże wszystkie dane biograficzne i źródła dotyczące innych administratorów i represjonowanych księży diecezji tiraspolskiej.

⁴² Na terenie diecezji tiraspolskiej zawsze otwarty pozostawał, o ile wiadomo, kościół w stolicy Gruzji – Tbilisi. Od połowy lat trzydziestych do lat pięćdziesiątych nie było jednak przy nim duszpasterza.

Cerkiew prawosławna, za cenę oficjalnej aprobaty wszelkich działań władzy sowieckiej i za przyjęcie roli posłusznego instrumentu jej wewnętrznej i zagranicznej polityki, pomimo ostrych prześladowań, jakim została poddana, oraz straszliwych strat zachowała pewną część oficjalnych struktur duszpasterskich, ściśle i bezwzględnie kontrolowanych przez kolejne wcielenia policji politycznej.

1. ARESZTOWANIA, PROCESY, WYROKI

Ustawodawstwo sowieckie zaliczyło duchowieństwo wszystkich wyznań do kategorii tzw. liszeńców, tzn. osób pozbawionych pewnych praw obywatelskich ze względu na uznanie ich za wrogów nowego ustroju. Duchowieństwo musiało jednak wypełniać wszystkie obowiązki obywatelskie. Pomijmy tu cały niesłychanie rozbudowany system fizycznego i psychicznego nękania duchowieństwa przez nieustanną inwigilację, donosy, wezwania na policję w celu wielogodzinnych badań, zmuszanie za pomocą szantażu do przyjęcia roli konfidenta, kary za rzekome wykroczenia, wymuszanie rzekomo dobrowolnych oświadczeń o braku prześladowań religijnych w ZSRR, oskarżanie o przestępstwa obyczajowe, zniesławianie w prasie itp.⁴³

Zasadniczą formą represji, zmierzającą do pozbawienia wiernych duszpasterzy i fizycznej likwidacji ich samych, były aresztowania, oskarżenia o działalność kontrewolucyjną i wyroki skazujące na wieloletnie roboty w łagrach, na zesłanie do północnych rejonów ZSRR, a w końcu lat trzydziestych na rozstrzelanie. Represje te trwały nieprzerwanie od 1918 r. na zasadzie stopniowej i niejako ewolucyjnej metody likwidacji duchowieństwa oraz bardziej aktywnych religijnie wiernych. Prowadziła je Cze-ka, która, podobnie jak kolejne jej wcielenia – GPU i NKWD, spełniała jednocześnie trzy funkcje: policji, sądu i kata.

Na uwagę zasługuje tryb sądenia i skazywania duchowieństwa. Poza nielicznymi wyjątkami, kiedy proces był prowadzony przez sąd lub Trybunał Wojskowy, wszystkie procesy miały charakter administracyjny, co uniemożliwiało odwołanie się od wyroku, a także i stosowanie amnestii. Procesy księży katolickich prowadziło zwykle i wyroki ferowało kolegium specjalne

⁴³ Na przykład ks. Josef Graf (1869-?) z Symferopola na Krymie został oskarżony w prasie („Trybuna Radziecka” 9 X 1930) o zamordowanie własnych dzieci. Cyt. za: M. I w a n o w, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, Warszawa–Wrocław 1991. s. 292.

przy GPU/NKWD, osławione OSO (Osoboje sowieszczanije) – Kolegium Specjalne, będące zaocznym sądem administracyjnym, zwane inaczej „trojką” Składało się ono bowiem z trzech funkcjonariuszy GPU, później NKWD. Procesy odbywały się przy drzwiach zamkniętych, co wykluczało jakąkolwiek kontrolę opinii publicznej i tak zresztą nie mającą żadnego wpływu na cokolwiek.

Brak jest dokładnych danych dotyczących liczby aresztowań księży diecezji tiraspolskiej w poszczególnych okresach represji. Wiadomo jedynie, że największe ich nasilenie miało miejsce wszędzie w końcowej fazie kolektywizacji, tj. na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych. Według listy ustalonej przez administratora apostolskiego w Moskwie, bpa Neveu, w maju 1931 r. w różnych więzieniach na terenie Ukrainy, Rosji i na Syberii przebywało 33 księży narodowości niemieckiej⁴⁴ Według dotychczasowych badań na terenie Rosji Sowieckiej/ZSRR w latach 1918-1939 represjonowanych było 473 księży katolickich, w tym ok. 100 księży należących do diecezji tiraspolskiej⁴⁵ Odnotowani tu jednak zostali tylko ci, co do których istnieje dokumentacja stwierdzająca fakt prześladowań. Wiadomo jednak, że wszyscy, którzy pozostali w tym państwie, podlegali im w taki lub inny sposób. O części represjonowanych brak, jak dotychczas, odpowiednich danych. Tylko w latach 1937-1941, według dotychczasowych informacji, 25 księży diecezji tiraspolskiej zostało rozstrzelanych. Znane już daty wyroków śmierci, ich wykonania i miejsce śmierci pokazuje poniższa lista.

Rok 1937

	Wyrok	Rozstrzelanie
1. Bellendir Adam	9 X 1937	3 XI 1937 Sołowki
2. Dornhof Aleksander	10 X 1937	1 XI 1937 Sołowki
3. Erk Ludwig	25 XI 1937	8 XII 1937 Sołowki
4. Fiks Martin	25 XI 1937	8 XII 1937 Sołowki
5. Frison Aleksander	10 IV 1937	20 VI 1937 Moskwa
6. Kappes Alojz	10 X 1937	1 XI 1937 Sołowki
7 Kolsch Joseph	25 VIII 1937	1937 Karaganda

⁴⁴ Por. Archivio PP. Assunzionisti (Roma, Via san Pio V, 55), sygn. 2ER 112. Autor listy wymienia nazwiska i miejsce uwięzienia.

⁴⁵ Por. D z w o n k o w s k i SAC, *Losy Kościoła* [...], passim. W liczbie tej było kilkunastu narodowości polskiej.

8. Okks Martin	25 XI 1937	8 XII 1937 Sołówki
9. Paul Joseph	4 X 1937	3 XI 1937 Sołówki
10. Rau Franz	14 X 1937	3 XI 1937 Sołówki
11. Riedel Peter	9 X 1937	3 XI 1937 Sołówki
12. Schönberger Andreas	9 X 1937	3 XI 1937 Sołówki
13. Schönfeld Jakob	1937	19 IX 1937 Syberia
14. Schubert Paul	20 IX 1937	20 XI 1937 Karelska ASSR
15. Weigl Peter	9 X 1937	3 XI 1937 Sołówki
16. Wolf Michael	9 X 1937	3 XI 1937 Sołówki
17. Zimmermann Johann	13 VII 1937	17 VIII 1937 KARŁAG ⁴⁶

Rok 1938

18. Baier Georg jun.	25 XII 1937	13 I 1938 Syberia
19. Czerwiński Antoni	2 XI 1937	17 I 1938 Ordżonikidze
20. Demurow Stefan	11 II 1938	23 II 1938 Tbilisi (?)
21. Reichert Cyriak	4 X 1938	8 X 1938 Kazachstan
22. Rosenbach Jakob	3 I 1938	10 IV 1938 Rosja
23. Roth Johannes	1 XI 1937	17 I 1938 Kaukaz
24. Wagner Adam	25 XII 1937	13 I 1938 Nowosybirsk

Rok 1941

25. Glasner Robert	8 VIII 1941	10 IX 1941 Samarkanda
--------------------	-------------	-----------------------

Jak już wspomniano, powyższej listy nie można uważać za wyczerpującą⁴⁷

2. MĘCZENNICZY I WYZNAWCY WIARY

Niepodważalną tezą propagandy sowieckiej, bezwzględnie i konsekwentnie głoszoną, szczególnie na arenie międzynarodowej i we wszystkich kontaktach dyplomatycznych na każdym szczeblu, było twierdzenie, że w ZSRR nie istnieją żadne prześladowania religijne. Głoszono, że duchowni i świeccy wierni aresztowani są i skazywani wyłącznie za działalność polityczną,

⁴⁶ KARŁAG – zespół łagrów wokół Karagandy.

⁴⁷ Por. D z w o n k o w s k i SAC, *Losy duchowieństwa [...]*, passim.

kontrrewolucyjną i antysowiecką, prowadzoną przez nich w interesie mocarstw zagranicznych, lub za zwykłe przestępstwa kryminalne. Oskarżenia polityczne wybrano dlatego, gdyż pozwalały one prowadzić walkę z Kościołem w sposób najbardziej skuteczny. Uzasadniały bowiem stosowanie najwyższego wymiaru kary, stanowiły jego usprawiedliwienie w oczach zagranicznej opinii publicznej i ułatwiały szybką likwidację duchowieństwa oraz instytucji kościelnych, będących najważniejszym oparciem moralnym dla ludności katolickiej w jej biernym oporze przeciwko sowietyzacji. Oskarżenia polityczne stały się najbardziej skutecznym instrumentem likwidacji Kościoła w ZSRR. Miano je zastosować także w okresie powojennym na terenach zajętych przez to państwo.

Podstawą oskarżeń i wyroków był zawsze Kodeks Karny (Ugołownyj Kodieks) RSFSR, najpierw w jego starej redakcji z 1922 r. (głównie art.: 62, 69, 119 i 121, dotyczące przestępstw politycznych), a następnie osławiony art. 58 nowego KK z 1 II 1927 r., mówiący o przestępstwach kontrrewolucyjnych. W Kodeksie Karnym Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej odpowiadał mu art. 54. Zawierał on 14 podpunktów, tak rozciągliwych pod względem treści i sformułowań, że nawet zwykły akt religijny mógł być określony jako antysowiecki. I tak np. sam fakt uznawania papieża za głowę Kościoła katolickiego przez obywatela ZSRR był dla GPU dowodem łączności z burżuazją międzynarodową i stanowił podstawę oskarżenia o kontrrewolucję⁴⁸ Każdy ksiądz – pisała w grudniu 1929 r. jedna z gazet moskiewskich – jest antyrewolucjonistą, każdy akt religijny jest antysowiecki, ktokolwiek idzie do kościoła, jest winny obrazy rewolucji i jej zasad⁴⁹

Represje wobec duchowieństwa i wiernych miały rzekomo, jak wspomniano, charakter kar za przestępstwa polityczne. W rzeczywistości zaś były wyrazem podsycanej za pomocą wszelkich możliwych środków programowej nienawiści do wiary w Boga, uznanej w tym państwie za opium dla ludu. Uważano ją bowiem i traktowano, słusznie skądinąd, jako główną przeszkodę w zbudowaniu komunizmu. Religia i komunizm nie mogą istnieć obok siebie ani w teorii, ani w praktyce – pisali w 1925 r. znani ideolodzy komunizmu N. Bucharin i E. Preobrażeńskij w swoim *Elementarzu komunizmu*, dodając, że walka z religią ma dwa kierunki: po pierwsze – walkę z Kościołem i po drugie – walkę z głęboko zakorzenionymi przesądami religij-

⁴⁸ Por. J.-N. D a n z a s, *Bagne rouge. Souvenirs d'une prisonnière au pays des Soviets*, Juvissy 1935, s. 1 n.

⁴⁹ Cyt. za: M. d' H e r b i g n y, *La guerre antireligieuse en Russie soviétique. La campagne de Noël (décembre 1929 – janvier 1930)*, Paris 1930, s. 57

nymi większości mas pracujących⁵⁰ Wydawane przez Komisariat Oświaty Publicznej w Moskwie pismo „Biezbożnik” w typowym dla niego stylu stwierdzało w 1929 r.: „Wszystkie religie i wszyscy bogowie są tą samą trucizną upijającą i usypiającą ducha, wolę, sumienie. Wszystkim trzeba wydać nieubłaganą walkę”⁵¹ Przypomnienie charakteru ideologii komunistycznej pozwala mniej zorientowanym nieco lepiej zrozumieć ukrywane pod kłamliwą frazeologią rzeczywiste przyczyny martyrologium duchowieństwa i wiernych w ZSRR. Było ono wynikiem bezwzględnej walki z wiarą w Boga, mającej na celu, jak to wciąż zapowiadała cała ideologia i propaganda sowiecka, całkowite wykorzenienie wierzeń religijnych. Dlatego jej ofiary można uważać za męczenników i wyznawców wiary. Przez termin „martyrologium” rozumiemy tu nie tylko przelanie krwi za wiarę, ale także znoszenie za nią prześladowań w postaci tortur psychicznych i fizycznych oraz śmierć w więzieniach, łagrach lub na zesłaniu.

Całkowity fałsz zarzutów o charakterze politycznym oraz niezgodny z prawdą i zbrodniczy charakter wyroków uznały władze ZSRR pod koniec istnienia tego państwa. Oskarżeni o ciężkie przestępstwa i skazani w procesach politycznych na różnorodne kary, w tym karę śmierci, księża katolicy i wierni zostali, podobnie jak inne ofiary represji, uznani za całkowicie niewinnych i zrehabilitowani. Na mocy art. 1 zarządzenia Prezydium Najwyższej Rady ZSRR z 16 I 1989 r. „O dodatkowych środkach w celu przywrócenia sprawiedliwości w stosunku do ofiar represji, które miały miejsce w latach trzydziestych i czterdziestych oraz na początku pięćdziesiątych” zaczęła się rehabilitacja osób skazanych w procesach politycznych. Do akt personalnych setek duchownych katolickich i innych rozpoczęto wpisywać formułę: uniewinniony z braku dowodów przestępstwa. Zarządzenie nie wymienia ofiar represji z lat dwudziestych, choć nie ma żadnej różnicy między nimi a tymi z lat późniejszych.

Jedną z metod, do której GPU przez kilkanaście lat przywiązywało wielką wagę, było nakłanianie księży do porzucenia kapłaństwa zgodnie z przyjętą na początku lat dwudziestych zasadą: „nie męczennicy, lecz apostaci”⁵² Wobec tych, których cechy osobowości stwarzały pewną szansę skuteczności szantażu, stosowano go, jak się wydaje, z pełnym powodzeniem. W zakres

⁵⁰ *Azbuka kommunizma*, Gosudarstwiennoje Izdatielstwo Ukrainy 1925, s. 184 n.

⁵¹ Cyt. za: *Les persécutions religieuses en Russie. Documents et faits*, Genève, Mars 1930, s. 6.

⁵² Por. d' H e r b i g n y, dz. cyt., s. 7.

metod zastraszenia wchodziły także groźby represji wobec najbliższej rodziny, nacisk fizyczny, groźba aresztowania i skazania na łagry lub nawet anonimowego zabójstwa. Tym, którzy zostali uwięzieni i skazani na wieloletnie roboty w łagrach na dalekiej Północy, a w perspektywie mieli późniejsze zesłanie na Syberię i życie w niepewności oraz w warunkach skrajnej nędzy i głodu, za rezygnację z kapłaństwa obiecywano z kolei wolność i pracę z dobrymi zarobkami⁵³ Po odrzuceniu propozycji nierzadko inscenizowano rozstrzelanie. Znanych jest tylko siedem wypadków apostazji księży katolickich w okresie międzywojennym⁵⁴ Brak dowodów na to, że tego rodzaju fakty miały miejsce w diecezji tiraspolskiej. Ponieważ GPU nadawało im zawsze wielki rozgłos w prasie na terenie całego ZSRR, brak tego rodzaju doniesień może świadczyć o tym, że fakt porzucenia kapłaństwa nie miał miejsca w tej diecezji.

Symbolicznym przykładem może być postawa ks. Jakoba Rosenbacha (1885-1938). W czasie śledztwa podczas procesu w łagrze na Sołówkach, zapewne na propozycję porzucenia wiary i kapłaństwa, odpowiedział: „Co się tyczy katolicyzmu, to nie zmienię własnych przekonań. Takim samym wytrwałym wiernym, jakim byłem przed aresztowaniem i zesłaniem do łagrow, pozostałem nadal. Nie żywię nienawiści do władzy sowieckiej, ale nigdy nie mogłem popierać bezbożności i nie będę postępować wbrew własnemu sumieniu”⁵⁵ Nie brakuje tego rodzaju odpowiedzi kapłanów katolickich, zanotowanych w łagrach lub w ich wspomnieniach⁵⁶ O postawie wszystkich innych świadczy sam fakt ich prześladowań i śmierci w wyniku dochowania wierności wierze i Kościołowi.

Fakty represji wobec stosunkowo nielicznej grupy kapłanów katolickich były, ze względu na pełnione przez nich funkcje, starannie notowane, gdy tylko stawały się szerzej znane. O wiele mniej znane jest martyrologium wiernych. Wiadomo jednak, że aresztowania oraz wyroki skazujące na więzienia, łagry i na zesłanie za rzekomą działalność kontrrewolucyjną, a faktycznie za wyznawanie wiary, objęły dziesiątki tysięcy wiernych, a może nawet znacznie większą ich liczbę. Toczące się w latach dwudziestych i trzydziestych procesy grupowe, w których sądzeni byli księża, były przede wszystkim procesami dużych grup wiernych, skazywanych za tak lub

⁵³ Por. W e n g e r, dz. cyt., s. 372.

⁵⁴ Por. D z w o n k o w s k i SAC, *Kościół katolicki* [...], s. 203-207.

⁵⁵ Por. t e n ż e, *Losy duchowieństwa* [...], s. 412.

⁵⁶ Por. autożyciorysy i wspomnienia księży Franciszka Bujalskiego i Donata Nowickiego w posiadaniu autora.

inaczej okazaną wierność Kościołowi. Jest to jednak tylko niewielka część tych niezliczonych procesów indywidualnych i grupowych przeciwko wiernym Kościoła katolickiego, jakie toczyły się na terenie całego ZSRR w latach 1918-1941. Dlatego, obok martyrologium duchowieństwa katolickiego, powinno być opracowane martyrologium wiernych Kościoła katolickiego wszystkich obrządków i narodowości w ZSRR. Mogłoby ono stać się w przyszłości podstawą do uznania przez Kościół ich heroizmu w wyznawaniu wiary przez beatyfikację i kanonizację wielu spośród nich, tak jak to się stało z męczennikami koncentracyjnych obozów hitlerowskich.

*

Badania nad dziejami diecezji tiraspolskiej po rewolucji bolszewickiej w 1917 r. oraz losami jej duchowieństwa i wiernych w okresie międzywojennym dopiero się rozpoczynają. W wymienianych tu pracach wykorzystane zostały tylko niektóre źródła z centralnych archiwów Federacji Rosyjskiej w Moskwie. Nie tknięte pozostają natomiast w zasadzie archiwa poszczególnych republik, a także, o ile wiadomo, archiwa niemieckiego MSZ (o ile się zachowały), do którego ambasada Niemiec w Moskwie przesyłała raporty dotyczące losów Niemców nadwołżańskich, w tym duchowieństwa i życia religijnego w diecezji tiraspolskiej.

DIE GESCHICKE DER DIÖZESE TIRASPOL
NACH DER BOLSCHEWISTISCHEN REVOLUTION.
DAS MARTYRIUM DER GEISTLICHKEIT UND DER GLÄUBIGEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im Jahre 1988 jährte sich zum 150. Mal die Entstehung der Diözese Tiraspol mit Sitz in Saratow an der Wolga. Sie wurde für die zahlreichen deutschen Katholiken gegründet, die in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts im Wolgagebiet angesiedelt wurden. Ihr Territorium umfaßte die Südprowinzen Rußlands, die Krim, Georgien und den Kaukasus, das Gouvernement Saratow sowie Bessarabien. 1919 zählte die Diözese 368 680 Gläubige – 62% davon waren Deutsche, 30% Polen, die übrigen Litauer (2,2%), Georgier lateinischen Ritus (1,9%) und Tschechen (1,7%). Kleinere Gruppen von Gläubigen bildeten Franzosen, Italiener, Chaldäer und Russen. Im selben Jahr gab es in der Diözese 136 Pfarreien, 158 Pfarr- und Filialkirchen sowie 103 Oratorien und Kapellen. Es gab 132 deutsche Priester (73%), 28

polnische (15%) und 19 georgische (5,6%). Die übrigen 5,5% stellten Priester litauischer, französischer, russischer, italienischer und chaldäischer Nationalität.

Mit der Entstehung der UdSSR begannen die Religionsverfolgungen. Ihr Resultat bildete die völlige Liquidierung der katholischen Kirche als Institution des öffentlichen Lebens bis zum Jahre 1940. Dies geschah unter dem Vorwand angeblich konterrevolutionärer Umtriebe und Spionagetätigkeit der Geistlichkeit und der Gläubigen für „fremde Mächte“ für Deutschland (im Falle der Deutschen) und für den Vatikan. Ihre höchste Intensität erreichten die Verhaftungen von Geistlichen und Gläubigen in den Jahren 1929-1931, was mit der Endphase der Kollektivierung der Landwirtschaft im Zusammenhang stand.

Während ein gewisser Teil der polnischen Priester in der Zeit von 1919 bis 1932 nach Polen ausgewiesen wurde, wurden alle Priester der Diözese Tiraspol, die in der UdSSR verblieben, in Lagern gefangengehalten, nach Sibirien verbannt oder erschossen. Nach den bisherigen Quellen sind in den Jahren 1937-1941 24 Priester erschossen worden, deren Namen heute bekannt sind. Nur ganz wenige erlebten in der Verbannung noch die Nachkriegsjahre. Ein ähnliches Schicksal ereilte auch die religiös aktivsten Gläubigen, die in den dreißiger Jahren verhaftet wurden.

1926 wurde die Diözese Tiraspol auf Beschluß von Papst Pius XI. in vier Apostolische Administraturen aufgeteilt. Drei Apostolische Administratoren wurden erschossen (1937 und 1938) und einer starb im Lager (1937). Die Forschungen zur Geschichte der Gläubigen und der Geistlichkeit der Diözese Tiraspol in der sowjetischen Zeit befinden sich erst in der Anfangsphase.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich